

Ego plebanus sum.

Tożsamość średniowiecznych plebanów śląskich w świetle ikonografii ich pieczęci

mgr Jagna Rita Sobel
Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego

1. OPIS ZAGADNIENIA

Celem niniejszego posteru jest prezentacja wyników badań nad tożsamością średniowiecznych plebanów śląskich w świetle ikonografii używanych przez nich pieczęci. Podstawę źródłową badań stanowi 77 typów pieczęci proboszczów z okresu przedhusyckiego (do 1419 r.) zachowanych w sumie w 120 odciskach, zinwentaryzowanych i opracowanych przeze mnie w katalogowej edycji, która ukazała się w sierpniu tego roku. Zgromadzony w nim materiał źródłowy, choć jest znacznie mniej liczny niż np. zachowane z tego samego okresu pieczęcie rycerstwa śląskiego, to jednak daje już wystarczające podstawy pozwalające na sformułowanie syntetycznych wniosków dotyczących omawianego działu sfragistyki. Warto zaznaczyć, że problematyka ta przez długi czas znana była jedynie ze studiów Helene Kraher (1935 r.) oraz Mariana Gumowskiego (1936 r.), w których zajmowała jednak miejsce marginalne. Dopiero podjęte przeze mnie w ostatnich latach kompleksowe badania nad wspomnianymi źródłami pozwoliły szerzej naświetlić problematykę sfragistyki plebańskiej, w tym w szczególności złożoności reprezentowanej przez nią ikonografii.

3. DANE I WYNIKI

Typ pieczęci	Liczba pieczęci	%
Ze znakami osobistymi dysponenta	21	27
Ze znakami zakonnymi	6	8
Z motywami hagiograficznymi	41	53
Z postacią świętego i znakiem osobistym	6	8
Z postacią świętego i znakiem zakonnym	1	1
Inne	2	3
RAZEM	77	100

Tabela nr 1. Rozkład ilościowy typów ikonograficznych.

Poziom ikonofery	Liczba pieczęci	%
Osobisty	21	27,5
Lokalny	20	26
Regionalny	2	2
Ogólny	21	27,5
Złożony (więcej niż jeden)	9	12
Nieznany	4	5
RAZEM	77	100

Tabela nr 2. Rozkład ilościowy pieczęci pod względem poziomów ikonofery, do których odwołują się eksponowane na nich wyobrażenia.

Wnioski

Pod względem najbardziej popularnych motywów, po które sięgali proboszczowie, konstruując wyobrażenia swoich pieczęci, zdecydowanie przeważają motywy hagiograficzne (53%). Drugie miejsce zajmują z kolei pieczęcie ze znakami osobistymi dysponenta, zwykle herbami (27%).

Rezultaty te korespondują z wynikami dotyczącymi preferencji śląskich plebanów w zakresie inspiracji poszczególnymi obszarami ikonofery przy wyborze motywów ikonograficznych na swoje pieczęcie. Najczęściej sięgali oni po symbolikę z poziomu osobistego (na którą właśnie składają się pieczęcie ze znakami osobistymi) – 27,5%, oraz lokalnego i ogólnego (po 26% i 27,5%), obejmujące zwykle przedstawienia hagiograficzne.

Zaprezentowane dane dowodzą, że w treściach komunikowanych przez ikonografię pieczęci plebańskich przeważały zasadniczo dwa wątki tożsamości. Pierwszy z nich obejmuje sferę osobistą plebana, która mogła dotyczyć związków rodowych (herby), identyfikacji duchownego (inicjały imion) lub osobistej pobożności (zwykle maryjnej), wyrażającej się w ukazaniu na ich pieczęciach wizerunku świętego niebędącego patronem parafii, w których postęgowali. Drugi element tożsamości widoczny w analizowanym materiale sfragistycznym związany jest ze sferą postęgu duszpasterskiej właścicieli stempli i wyraża się w podkreśleniu związków z ich parafiami poprzez umieszczenie w polach wyobraźniowych ich pieczęci wizerunków świętych patronów kościołów parafialnych.

2. METODOLOGIA

Współczesne badania sfragistyczne zdecydowanie odchodzą od postrzegania pieczęci wyłącznie w jej aspektach prawnym i dyplomatycznym w stronę pogłębionych studiów nad jej ikonografią. Bardzo często oparte są one na założeniu, że wyobrażenie napieczętne miało za zadanie nie tylko ułatwić identyfikację dysponenta, ale również komunikować istotne dla niego wartości i cechy, co widoczne jest m.in. w pracach Zenona Piecha. Takie podejście, koncentrujące się właśnie na komunikatywnej roli pieczęci w zakresie ważnych dla właściciela stempla wyznaczników jego tożsamości, zostało też przyjęte w prezentowanych badaniach. Zastosowanie tego paradygmatu wymaga jednak rozpatrzenia analizowanych źródeł na szerokim tle zjawisk kulturowych typowych dla danej epoki, co Erwin Panofsky nazywa interpretacją ikonologiczną. Wiąże się to ze znajomością obowiązującego w badanym okresie języka symboli, a więc sposobu, w jaki „w zmiennych warunkach historycznych istotne dążności umysłu ludzkiego wyrażane są za pomocą specyficznych tematów i pojęć” (E. Panofsky). W praktyce polegało to na zastępowaniu konkretnych treści graficznymi znakami umieszczanymi w polu wyobraźniowym pieczęci, zrozumiałymi zarówno dla właściciela typariusza (nadawcy komunikatu), jak i oglądających wykonane nim odciski (odbiorców). Takie spojrzenie na źródło sfragistyczne jako na system znaków, lokuje dociekania nad sigillami w nurcie interdyscyplinarnych badań semiotycznych.

Interpretacja ikonologiczna w przypadku pieczęci wymaga zatem uwzględnienia wszystkich przekazów obrazowych otaczających dysponentów (w naszym przypadku – plebanów), kreowanych przez różne podmioty (osoby i instytucje), z których mogli oni czerpać motywy ikonograficzne przenoszone następnie na własne typariusze. W tym celu dokonałam podziału ikonofery, w której funkcjonowali proboszczowie na Śląsku w dobie średniowiecza. Wyodrębnić w niej można cztery poziomy:

- Osobisty, wiążący się z osobą plebana;
- Lokalny (parafialny), związany przede wszystkim z patronem parafii, w której właściciel typariusza pełnił posługę duszpasterską, i jego ikonografią;
- Regionalny, którego zakres w realiach kościelnych wyznaczały granice diecezji. Składała się na niego ikonografia związana z patronem katedry (w przypadku Wrocławia – św. Jana Chrzciciela) oraz osobą biskupa. Od strony świeckiej dopełniać ją mogła miejscowa ikonografia książęca, rycerska oraz miejska;
- Ogólny, do którego zaliczał się całościowy przekaz obrazowy składający się na ikonografię średniowiecznej Christianitas, czerpiących z jej tradycji i uniwersalnych kodów kulturowych.

Zaznaczyć trzeba, że strefy te przenikały się wzajemnie, przy czym poziomy wyższe pozostawały inspiracją dla niższych i dostarczały im tworzywa w postaci wzorców ikonograficznych oraz powszechnie znanej i czytelnej symboliki.

Oprócz zastosowania w prezentowanych badaniach podziału ikonofery otaczającej średniowiecznych plebanów, a więc zasobu dostępnych im inspiracji ikonograficznych i symbolicznych, niezbędne do ich przeprowadzenia okazało się również stworzenie typologii występujących w sfragistyce plebańskiej wyobrażeń napieczętnych, która prezentuje się następująco:

- Pieczęcie ze znakami osobistymi dysponenta (herby, inicjały imion, monogramy);
- Pieczęcie ze znakami zakonnymi;
- Pieczęcie z motywami hagiograficznymi (wyobrażenia postaci świętych, ich atrybutów i scen z ich życia, motywy chrystologiczne, sceny biblijne);
 - Podtyp mieszany: pieczęcie z postacią świętego i znakiem osobistym dysponenta;
 - Podtyp mieszany: pieczęcie z postacią świętego i znakiem zakonnym;
- Inne.

Wybór przez plebana na własny stempel motywu z danej grupy ujawnia jego inklinacje w kierunku np. osobistej pobożności czy przywiązania do rodu, z którego się wywodził. Z kolei poziom ikonofery, z którego zaczerpnął ów motyw świadczy o tym, który element jego tożsamości miał dla niego szczególne znaczenie (np. związek z własną parafią, obediencja względem biskupa diecezji).

4. BIBLIOGRAFIA

- Gumowski M., *Pieczęcie śląskie do końca XIV wieku*, [w:] *Historja Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. 3, red. W. Semkowicz, Kraków 1936 [reprint: Kraków 2013], s. 247-440.
- Katuski T., *Semiotyka w badaniach sfragistycznych*, [w:] *Znaki i symbole w przestrzeni publicznej od średniowiecza do czasów współczesnych*, red. A. Jaworska, R. Jop, K. Madejska, Warszawa 2016, s. 11-19.
- Kraher H., *Beiträge zur Geschichte des geistlichen Siegels in Schlesien bis zum Jahre 1319*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens”, 69 (1935), s. 1-39.
- Panofsky E., *Ikonografia i ikonologia*, [w:] idem, *Studia z historii sztuki*, Warszawa 1971, s. 11-32.
- Piech Z., *Pieczęć jako źródło ikonograficzne. Ze studiów nad ikonografią historyczną*, „Sfragističnij Šoričnik”, 5 (2015), s. 21-87.
- Sobel J.R., *Katalog pieczęci proboszczów śląskich kościołów parafialnych do 1419 roku*, Kraków 2024.
- Sobel J.R., *Pieczęcie proboszczów – zapomniany dział sfragistyki. Przyczynek do badań nad pieczęciami kleru parafialnego na przykładzie pięciu sigillów śląskich plebanów z początku XIV w.*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 75 (2020), nr 1, s. 29-72.
- Sobel J.R., *Sceny biblijne na średniowiecznych pieczęciach śląskich proboszczów*, „Archiwa, Biblioteki i Muza Kościelne”, 118 (2022), s. 413-438.
- Sobel J.R., *Z badań nad średniowiecznymi pieczęciami proboszczów śląskich kościołów parafialnych*, Typologia – projekt katalogu – przykład sigillum Jakuba Engilgeriego, [w:] *Pieczęcie w archiwach, bibliotekach i muzeach. Charakterystyka zbiorów, metody opracowania, konserwacja*, red. P. Gut, M. Hlebionek, J. Jankowska, Warszawa 2023, s. 319-340.
- Sobel J.R., *Zmienność pieczęci proboszczów śląskich kościołów parafialnych w średniowieczu (do 1419 roku)*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne”, 14 (18) (2022), s. 56-82.